

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ І КОНСТИТУЦІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ВІД 3 ТРАВНЯ 1791 РОКУ

Наукові праці МАУП, 2007, вип. 2(16), с. 156–159

Обгрунтовано, що прийняття Конституції Речі Посполитої від 3 травня 1791 р., яка мала розширити права людини і забезпечити перехід від конфедерації до федерації у складі Польщі і Великого князівства Литовського, постає важливим уроком щодо значення та ролі Конституції України у розбудові конституціоналізму як політико-правової сутності демократичної системи влади.

Розбудова українського конституціоналізму на початку ХХІ ст. тісно пов'язана із змінами та доповненнями до Конституції України і з практичною реалізацією її положень. Значення та цінність Конституції України як складової конституціоналізму знайшли свій яскравий прояв у конституційній та політичній кризах, що зумовлені з пошуком найоптимальнішої системи організації влади та легітимністю дій її органів. Це ще більше висвітлює та актуалізувало потребу в дослідженні зарубіжного досвіду побудови конституціоналізму, важливою складовою якого є формальна або писана Конституція. Таким є досвід, зокрема, Речі Посполитої, пов'язаний з прийняттям Конституції 3 травня 1791 р., або так званої “Устави Жондова”. Цей законодавчий акт останнього десятиліття ХVІІІ ст. поклав початок революційним подіям у Речі Посполитій, які справили величезний вплив на історію багатьох народів Європи. Ця Конституція, ухвалена Чотирьохрічним соймом, стала видатним досягненням політико-правової думки того часу, свідченням народження конституціоналізму демократичного типу, який має сприяти зміцненню та розвитку нових економічних, соціальних та політичних відносин.

Конституція 3 травня 1791 р. ставила не міфічні, а реальні завдання щодо побудови федеративної держави на підставі громадянського компромісу між прогресивною шляхтою та буржуазією,

з одного боку, і феодалами — з іншого. У цьому компромісі і виявлялась слабкість Конституції. Прибічники радикальних перетворень розглядали її як недостатньо прогресивну, оскільки вона зберігала владу панів над селянами, духовну диктатуру верхівки католицької церкви над усім суспільством. Видатний діяч революції Тадеуш Костюшко (1793 р.) писав, що передусім потрібно ліквідувати залежність селян, надати свободу і рівність прав, ліквідувати духовну диктатуру католицької верхівки, скасувати королівську владу.

Іншу позицію відстоювали представники консервативних, реакційних кіл, які стверджували, що Конституція 3 травня — це “революційна змова”. Для її придушення вони звернулися по допомогу до уряду Єкатерини ІІ.

Розробляючи реформи державного устрою, політики Речі Посполитої насамперед звернули увагу на конституційне право, положення якого були викладені у Статуті Великого князівства Литовського 1588 року. Про це свідчить промова короля Августа (Станіслав Понятовський) у соймі 11 вересня 1776 р., в якій він відзначив, що Статут 1588 року заслуговує на повагу, тому що ним щасливо і розумно користуються громадяни Великого князівства Литовського, і висловив побажання, “щоб у Короні досягли такого ж щастя, яким пишаються у Литві” [2, 67].

Потрібно відзначити, що через весь Статут реалізується ідея зміцнення правового порядку, при

якому всі державні органи і службові особи повинні діяти тільки відповідно до його положень. Ідея правового порядку була спрямована передусім проти деспотизму магнатів і середньовічної теократичної теорії походження та сутності держави. Ця ідея знайшла своє закріплення у Статуті 1588 року, а також була викладена Львом Сапегою у посланні королю Зігмунду III Вазі і всім верствам Великого князівства Литовського. Л. Сапега писав: “для того права напрацьовані, щоб заможному та могутньому не все можна було вільно чинити. Як стверджував Цицерон, ми є невольниками права, щоб мати змогу користатися своєю свободою”. І далі Л. Сапега продовжує: “свої свободи у всьому захищаємо, щоб не тільки сусід, а й наш обиватель і сам господар-пан ніякої зверхності над нами вживати не зміг, за єдиним винятком, коли це йому дозволяє право” [1, 47]. Закріплення цього правового порядку свідчило про народження нової державної теорії, яка цілком відповідала потребам виникнення громадянського суспільства, яке отримало автономію згідно з Конституцією 3 травня 1791 р., а також з прийнятими в тому ж році законами. Спочатку в січні законодавчо були закріплені основні положення, якими гарантувалися права і привілеї католицької церкви, стверджувалась вічна унія між Польщею та Великим князівством Литовським, оголошувалась свобода слова і друку. В березні був прийнятий закон про міста. Два останні закони стали складовими Конституції 3 травня 1791 р.

Конституція 3 травня складається з одинадцяти розділів. У передмові від імені короля Августа зазначається: враховуючи недоліки управління в Речі Посполитій, бажаючи використати стан, в якому перебуває Європа, намагаючись отримати зовнішню незалежність і внутрішню свободу народу для загального добробуту та збереження держави в її кордонах, затверджується ця Конституція.

У першому розділі відзначалося, що пануючою релігією є “свята римська католична релігія”. Будь-який перехід з католицької віри в іншу заборонявся. Для всіх інших релігій гарантувалася свобода виконання релігійних обрядів. У другому розділі підтверджувалися всі права і привілеї шляхти Польщі та Великого князівства Литовського. Третій розділ містив закон про міста, який оголошувався частиною Конституції. У четвертому розділі йшлося про нові норми щодо селян. У ньому зазначалося: “Селян, руками яких створюються джерела заможності країни, що складають більшу частину населення і є дійовою силою

країни, із справедливості, із почуття людськості та християнського обов’язку, а також враховуючи наш особистий, розумний інтерес, ми беремо під захист права і нашого уряду, стверджуючи, що з цього часу будь-які свободи, пожалувані або дійсні договори, укладені із землевласниками та селянами їх маєтків, незалежно від того, чи були вони укладені з усією громадою або з кожним жителем села, повинні встановлюватися загальні та взаємні обов’язки у відповідності з певними значеннями умов і записаних в указаних пожалуваннях і договорах, які знаходяться під опікою крайового уряду”. Як бачимо, у цьому розділі зроблена перша спроба частково обмежити свавілля панів стосовно селян, але поки що декларативно, тому що їхня залежність від панів не була ліквідована. П’ятий розділ закріплює прогресивні положення про те, що “всяка влада в людській спільноті бере свій початок з волі народу”, а тому має складатися із трьох влад: законодавчої, виконавчої та судової. Шостий розділ визначав структуру та повноваження двопалатного сойма, який формувався у складі палати депутатів, послів і палати сенаторів під керівництвом короля. Палата депутатів оголошувалася святиною законодавства. Тут мали обговорюватися всі законопроекти. Сенат, що складався з католицьких єпископів, воєвод, каштелянів і міністрів, під керівництвом короля міг ухвалити або відкласти до повторного розгляду соймом закон, який був прийнятий в палаті депутатів. У разі виникнення незгоди між палатами вони збиралися разом і рішення приймалося простою більшістю голосів. Цим розділом скасовувалося *liberium veto*. Було встановлено, що Конституція підлягає перегляду тільки через 25 років.

Зовсім по-новому було вирішено питання виконавчої влади — уряду, склад і компетенція якого розглядалися у сьомому розділі. Вищим органом виконавчої влади Конституція визнавала уряд, який оголошувався стражем прав. До складу уряду входили король як голова; керівник католицької церкви — прімаєс як голова комісії народної освіти, п’ять міністрів: поліції, внутрішніх і закордонних справ, військовий та фінансів. Передбачалися посади двох секретарів: для ведення діловодства уряду; для ведення — закордонних справ. Міністрів мав призначати король.

Найбільш значущими змінами було скасування виборності короля та запровадження інституту спадкування трону. Король отримував широкі повноваження. Він визнавався верховним головнокомандувачем збройних сил держави, мав право призначати і звільняти генералів, офіцерів,

службових осіб державного управління, senatorів, єпископів. Усі акти короля засвідчувалися підписом відповідного міністра, який і відповідав перед соймом за виконання цього акта, оскільки особа короля оголошувалася “священною і вільною від всього. Нічого сам один не приймає, ні за що у відповіді перед народом не може бути”. У разі, коли жоден з міністрів не погоджується на підписання королівського рішення, король має відмовитися від такого рішення, а якщо він наполягатиме на своєму рішенні, то питання має розглядати сойм. Для незалежного функціонування виконавчої влади при уряді створювалися постійні комісії: з освіти, поліції, військова, фінансів, які формувалися соймом. Раніше створені воеводські комісії порядку підлягали урядовому контролю.

Створення єдиного уряду в Речі Посполитій повинно було змінити характер державного устрою, перетворити конфедерацію у федерацію, сприяти централізації держави, зміцнити авторитет органів державної влади і управління, обмежити всемогутність і свавілля магнатів.

Істотні зміни були закладені в структуру і характер діяльності судових органів (розділ 8). Закріплювався принцип здійснення правосуддя тільки судами. У зв'язку з цим мали бути закріплені деякі зміни у Статуті Великого князівства Литовського 1588 р. Згідно з Конституцією ліквідовувався суд власника і панів ради, але зберігався головний суд Великого князівства Литовського. Суди належали до першої або другої інстанції. Суди першої інстанції замість сесійного розгляду справ мали працювати постійно і розглядати справи впродовж року. Створювалися референтні суди для вільних селян, а також вищий суд, який називався соймовим. У вищому суді мали розглядатися кримінальні справи щодо державних злочинів, злочинів проти народу або короля. Конституція вимагала видання нового кодексу з цивільних і кримінальних справ. Усі суди, як і раніше, лишалися становими, тобто залежних селян продовжували судити їхні пани.

У дев'ятому розділі визначався порядок призначення регента у разі хвороби, полону або неповноліття короля. Десятий розділ визначав особливості організації навчання дітей короля та нагляд за їхнім вихованням. Одинадцятий розділ закріплював положення про збройні сили, чисельність яких зросла в кілька разів і які склалися з ополчення та рекрутів із селян. Армія підпорядковувалася виконавчій владі і повинна була присягати на вірність народу і королю, служити захисту Конституції.

Конституція 3 травня була прийнята в умовах гострої політичної боротьби. Вона зберігала феодално-політичний лад і водночас створювала сприятливі умови для розвитку мануфактурної промисловості і торгівлі, надавала більш ширші повноваження жителям міста — міщанам. Конституція закріпила докорінні зміни у структурі органів вищої державної влади: сойм мав стати справжнім законодавчим органом. У Речі Посполитій було зроблено спробу запровадити парламентський спосіб управління справами суспільства і держави. Для свого часу ця Конституція мала прогресивне значення, але її положення не були цілком реалізовані через заколот реакційних кіл, які в 1792 р. у містечку Торговище (Україна) оголосили війну своєму уряду і звернулися з проханням по допомогу до царського уряду Росії. 18 травня 1792 р. уряд Росії направив до Речі Посполитої стотисячну армію, що забезпечило швидку перемогу торговчан. Здійснивши військовий розгром Речі Посполитої, торговчани сприяли її другому поділу, оскільки у січні 1793 р. Прусія домовилася з Росією щодо отримання частки території Речі Посполитої. До Росії відійшла частина Білорусі і деякі райони Західної України, а до Прусії — польські землі з містами Торунем, Гданськом, Познанню. Сойм Речі Посполитої, який відбувся 17 червня 1793 р. в Городно, визнав територіальні втрати. На цій сесії було оголошено про розпуск Торговецької і про створення Городенської конфедерації. Також було скасовано Конституцію 3 травня і затверджено нову Конституцію.

Відповідно до Городенської Конституції 1793 р. Велике князівство Литовське зберігало свою державну самостійність, територіальну автономію, своє право, армію, свою судову систему. За цією Конституцією знову починала працювати Незмінна рада, яка створювалася з представників Польщі та Великого князівства Литовського на паритетній основі. Проте і ця Конституція не діяла, оскільки навесні 1794 р. розпочалося повстання на чолі з Тадеушем Костюшко. Велике князівство Литовське стало полем військових дій.

Узагальнюючи, викладене, відзначимо наступне. У польській і литовській сучасній політичній та історичній літературі стверджується, що з прийняттям Конституції 1791 р. була ліквідована державність Великого князівства Литовського і Речі Посполита перетворилася на унітарну державу. Це не відповідає дійсності. Більше того, вона із часом із конфедерації перетворилася на федерацію. Про це свідчать такі факти: за взаємною домовленіс-

тю обох народів, яка мала місце після прийняття Конституції, представникам Великого князівства Литовського гарантувалося прийняття участі на паритетних засадах у всіх спільних вищих органах державного управління, продовжувала існувати судова система з Головним трибуналом Великого князівства Литовського; існувала своя правова система і діяв Статут 1588 р.; залишалися без змін усілякі воеводські і повітові органи влади, на посади яких мала призначатися тільки місцева влада. До цього слід додати, що з початком повстання у Великому князівстві Литовському 24 квітня 1794 р. у Вільно була створена Найвища рада Великого князівства Литовського як вищий орган революційної влади для всього князівства. Все це свідчить, що й після прийняття травневої Конституції Велике князівство Литовське зберегло свою державну автономію у складі Речі Посполитої, яка знаходилась у стані переходу від конфедерації до федерації.

Усе це дає підстави стверджувати, що Конституція 1791 р. — це перша спроба докорінної реформи державного устрою Речі Посполитої, яка здійснювалася згори, без крові, без пік і сокир. Вона свідчила, що справа незалежності держави

тісно пов'язана із суспільними реформами, особливо з аграрною реформою.

Питання реформ завжди було ключовим при вирішенні дуже болючих проблем держави — і в давні часи, і в сьогоденні. Про це свідчать гостра політична і конституційна кризи, які із штучних перетворилися на реальні в Україні 2007 року. Як свідчить досвід Речі Посполитої, лише їх подолання не має перспективи лише через внесення змін до Конституції, бо вони можуть задовольнити лише ту або іншу частину політичних сил України. Сучасний конституціоналізм вимагає реформи всієї політичної системи, враховуючи потребу подальшого зміцнення та захисту прав і свобод людини та громадянина, оновлення системи влади на основі легітимної Конституції.

Література

1. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. — Т. 3. (кн. 1.) — О.: Юрид. літ., 2004. — 666 с.
2. Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. — Poznan: Univ. im. A. Mickiewicza, 1988. — 442 с.

Згідно з Конституцією Речі Посполитої 1791 року законодавча влада належала сейму, а виконавча влада — уряду на чолі з королем. Відтоді конфедерація мала перетворитися у федерацію. Дві країни об'єдналися в одну. Права простого народу було розширено, що створило умови для подальшого прогресу держави.

В соответствии с Конституцией Речи Посполитой 1791 года законодательная власть принадлежала сейму, а исполнительная власть — правительству во главе с королем. С этого времени конфедерация должна была стать федерацией. Две страны объединялись в одну. Права простого народа были расширены, что создало условия для дальнейшего прогресса государства.

Under the Constitution Rzeczpospolita of 1791 legislative power was vested in the Sejm and executive power was vested in the Cabinet with the King at the head. From then on the confederation became a single federal state. Two states amalgamated as one. The rights of the common people were expanded creating conditions for further progress within the state.

Надійшла 22 червня 2007 р.